

Тамара Марусик, Світлана Герезова (Чернівці)

ГЕНДЕРНА КУЛЬТУРА У ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Становлення України як молодій державі європейського типу супроводжується низкою проблем, пов'язаних із світоглядним, моральним, духовним потенціалом як кожної людини, так і суспільства в цілому.

В умовах трансформації суспільства Українська держава прагне до творення громадянського суспільства, основу якого складають нові гуманітарні засади, що, в свою чергу, є передумовою демократичного устрою. Життєздатність громадянського суспільства можлива лише за умови формування демократичної культури соціуму, невід'ємною складовою творення якої є розвиток гендерної культури.

Гендерна культура зумовлює подолання стандартних умов тоталітарного життя й утвердження рівності прав, людських взаємин між чоловіками і жінками в суспільстві. Гендерна культура і політика поєднують в собі збалансовану стратегію забезпечення умов людського життя, творення нових цінностей, спрямованих на людський розвиток.

Варто зазначити, що в системі гендеру враховується не стільки різниця між статями, скільки увага до статі, яка приділяється їй суспільством. Відомий британський науковець Е. Гідденс визначає суть гендеру як «соціальні очікування стосовно поведінки, що розглядаються як відповідні для чоловіків або жінок. Гендер – це не фізична різниця між чоловіком і жінкою, а особливості чоловічості і жіночості, що формуються соціально»¹. У цьому контексті варто згадати слова відомої української письменниці та діячки українського жіночого руху О.Кобилянської яка вважала, що, «вводячи жінку в життя, природа не питала: «Чи це мужчина чи жінка, щоб мені наділити їх відповідними здібностями?» Ні – природа казала лише – ось ти – і жий [живи – Т.М., С.Г.]»².

Гендерний підхід означає, що об'єктивне існування протилежних статей та їх соціальних функцій у сучасному суспільстві визначає їх різні способи поведінки та можливості самореалізації³. Звісно, зазначений аспект зумовлює необхідність врахування гендерної культури у формуванні політичної, економічної, соціокультурної стратегії розвитку цивілізованого суспільства.

Гендерні дослідження сьогодні становлять цілком самостійний напрям навчальної і наукової роботи ряду університетів Західної Європи, Канади й США. Так, у США дослідницькі центри з гендерної проблематики діють практично у всіх великих навчальних закладах.

Координацією їх діяльності займається Національна асоціація жіночих досліджень.

В останні роки зазначені дослідження інтенсивно розробляються і в більшості країн посткомуністичного простору. На відміну від країн Заходу, українські інституції дещо обережно ставляться до створення наукових гендерних та жіночих центрів, хоча поступово ця прогалина заповнюється. Іншими словами, своєрідна гендерна нечутливість спричиняє те, що сьогодні найбільш ваговою формою розвитку таких досліджень є громадські організації.

Враховуючи необхідність об'єднання зусиль науковців та гостру потребу координації спільних заходів щодо формування й розвитку гендерних студій в Україні, у лютому 1999 р. був створений Київський інститут гендерних досліджень⁴, в основу діяльності якого було покладено принцип «Всі права людини для всіх!». Зазначене гасло акумулює гуманізм і демократизм у подоланні нерівності між чоловіками і жінками та в забезпеченні між ними партнерства і толерантності, вільного вибору, взаємної відповідальності, взаємоповаги, особистісного взаєморозуміння у створенні умов для самовиявлення сутнісних людських характеристик. З цього приводу голова «Жіночої громади» Марія Драч висловлювалася, що «сьогодні в Україні немає і не повинно бути таких структур державної влади, які були б табуовані для жіночої участі... Врешті-решт, для того, щоб вирішувати гендерні проблеми через структури державної влади, ми повинні брати участь у самому процесі управління»⁵. Демократичний розвиток особистості як чоловіка, так і жінки – основна умова демократизації всіх сфер світорозбудови і миротворення.

Важливою складовою становлення демократії є гендерна демократія, яка стверджує імперативи громадянських, політичних і соціальних прав людини без дискримінації статі. Становлення соціальної, правової демократичної держави передбачає консолідацію суспільства, що можлива лише на засадах рівноправності та забезпечення паритетності статей. Об'єктивно така гендерна збалансованість, гендерна рівновага веде до загальної збалансованості суспільства.

Як відомо, рівність прав і свобод людини і громадянина в Україні незалежно від статі визначається і гарантується Конституцією та іншими законодавчими актами. Так, згідно зі Ст. 24 Конституції України «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом... Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і

здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям»⁶. Визначення в Основному Законі України принципу рівноправності жінок і чоловіків свідчить про вихід Української держави і громадянського суспільства на європейський і світовий рівень розв'язання гендерних проблем та регулювання відносин між жінками і чоловіками, що є важливим аспектом розвитку людського потенціалу, подолання віками існуючих бар'єрів, які впродовж століть зумовлювали гендерну нерівність.

Підписавши Загальну декларацію прав людини, Конвенцію ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок»⁷, ратифікувавши міжнародні договори про права і свободи особистості, підсумкові документи IV Всесвітньої конференції зі становища жінок (Пекін, 1995)⁸, Верховна Рада України майже п'ятнадцять років тому, у липні 1995 року прийняла постанову «Про рекомендації учасників парламентських слухань щодо реалізації в Україні Конвенції ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок», в якій йшлося про те, що українська держава зобов'язується проводити політику щодо включення жінок у всі процеси сучасного суспільства, залучення до розробки і прийняття економічних, політичних, соціальних і правових рішень. Зазначена політика передбачала підвищення ролі жінки у національному, культурному, соціально-економічному, духовному розвитку суспільства та у процесі державотворення.

Відповідно до основних принципів захисту прав людини, закріплених у Конституції України діють Цивільний⁹ і Кримінальний¹⁰ Кодекси України, Кодекс законів про працю України і Кодекс про шлюб та сім'ю України¹¹, закони про освіту¹², пенсійне забезпечення¹³, державну допомогу сім'ям з дітьми¹⁴, охорону праці¹⁵, Основи законодавства України про охорону здоров'я¹⁶ та ін.

Державна політика щодо жінок формується та реалізується різними шляхами: вироблення й прийняття законодавчих актів, рішень державних органів, спрямованих на реалізацію прав і свобод жінок; проведення у Верховній раді України періодичних слухань щодо становища жінки у сім'ї і підготовка відповідних доповідей з цього питання Верховній Раді та Президенту України; діяльність в органах державної влади та управління структурних підрозділів всіх рівнів, що займаються проблемами жінок; вироблення і реалізація цільових комплексних програм щодо сім'ї і жінок; виділення у державному та місцевому бюджетах цільових коштів на фінансування державної

політики щодо сім'ї та жінок, залучення матеріальних і фінансових ресурсів підприємств, установ, організацій, об'єднання громадян, зацікавлених у роботі з жінками; утворення спеціалізованих фондів.

Говорячи про прогресивне законодавство України не можна забувати, що Україна – це не лише одна із найбільших держав Європи, а й те, що більше 53% її населення становлять жінки. Питома вага жінок у складі сукупної робочої сили перевищує 50%. Рівень їх освіти в середньому вищий, ніж у чоловіків: вищу або середню освіту в Україні має 50% працюючих жінок, тобто кожна друга, тоді як серед чоловіків цей показник значно менший – 40%¹⁷.

Вивчення соціальної структури населення України потребує підходу до гендеру як соціально-демографічної категорії. В межах такого розуміння розглядаються гендерні відносини, гендерні відмінності між статями, їх вплив на відтворення гендерної структури, гендерна стратифікація, роль та вплив кожної із статей та суспільний процес. Соціально-рольове розуміння гендеру дає можливість за його допомогою як соціальної конструкції історично творити форми соціального життя, аналізувати гендерні особливості через вироблену гендерну культуру суспільства в системі соціальної культури.

Нині в результаті соціальних змін відбувається процес не лише засвоєння, а й вироблення нових норм соціально-статевих відносин. Сучасний період трансформації всіх сфер і форм соціального життя в Україні вводить чоловіка і жінку в нове середовище, де відбувається ресоціалізація.

Ресоціалізація як вияв критичних, кризових ситуацій викликає до життя нові норми, які в нових умовах регулюють нові соціальні, в тому числі гендерні, взаємовідносини.

Таке соціальне середовище конструє гендер особистості того суспільства, до якого вона належить. Відбувається творення гендерної культури статей – жінки і чоловіка – культури їх взаємовідносин та норм. Відповідно до цього створюється гендерна структура, яка охоплює і певні соціальні інституції і норми, які регулюють відповідність належності до певної статі, і відповідну гендерну поведінку.

У сучасних умовах відбувається зміна у гендерній культурі чоловіка і жінки, їх гендерних взаємовідносин. Еволюція світової культури приводить до еволюції і контексту відносин «жінка – чоловік», змінюється їх поведінка та інтелект, становище у світі, приватному житті, тощо. Ці зміни відбуваються надто повільно. І це природно, адже вся ідеологічна, організаційна система світового співтовариства і кожного національного суспільства побудована на маскулінінних цінностях, на збереженні патріархального status quo, на ставленні до політики і

політичної поведінки як форми чоловічої активності, боротьби за владу, а сама влада розуміється через силові форми боротьби.

Відомий вислів Фур'є: «Звільнення жінки є мірилом звільнення суспільства» – сьогодні можна перефразувати: активність жінок у суспільстві є мірилом демократичності цього суспільства. Своєрідним підтвердженням цього слугують слова відомої представниці українського жіночого руху М. Богачевської: «...Український жіночий рух виник із таких самих причин, що й жіночі рухи взагалі, – не тому, що у жінок було примхливе бажання, а тому, що жінки хотіли стати членами свого суспільства. Жодне суспільство не є досконалим, і жінки, свідомо чи несвідомо, намагаються зробити своє суспільство дещо кращим»¹⁸. Отже, українське суспільство в цілому і кожний громадянин зокрема повинні усвідомити, що:

– суспільство в цілому і жіноча його половина зокрема змінилися за минулі непрості роки незалежності: виросло ціле покоління молодих жінок, які почувають себе дійсно рівноправними з чоловіками – громадянами нової країни;

– жінки вносять особливий вклад у громадське життя: вони не тільки краще чоловіків можуть представляти і представляють свої інтереси, але й впливають на політичну систему, займаючи керівні посади;

– політичні права жінок необхідно розглядати в загальному контексті прав людини відповідно до міжнародних документів;

– жінки являють собою велику соціально-демографічну групу, а тому потрібна цілісна державна політика щодо жінок, яка б стала частиною загальної соціальної політики, оскільки існує група специфічних проблем, пов'язаних із становищем жінок у суспільстві на певних етапах історичного розвитку суспільства;

– жінки повинні заявити про свої перспективи, які не завжди збігаються з інтересами чоловіків. Жінки-політики підкреслюють пріоритетність таких проблем, як безпека в суспільстві, боротьба з корупцією, криміналом, соціальне забезпечення, розвиток мережі дошкільних установ та навчальних закладів, охорона здоров'я, зайнятість, просування по службі.

Це є загальною базою для об'єднання всіх жінок незалежно від їх політичних та ідеологічних поглядів.

В Україні відбувається творення механізмів та важелів, які підтримують глобальну культуру людських прав жінок і чоловіків за допомогою освіти і виховання й стимулюють їх відповідність до міжнародних стандартів. Запровадження у 1993 р. посади Верховного Комісара ООН з прав людини дало новий імпульс реалізації прав людини

для всіх. Відповідно до міжнародної практики в Україні створено інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини на чолі з Ніною Карпачовою, який, керуючись міжнародними і національними політико-правовими документами, є, в певній мірі, гарантом утвердження поваги до прав людини, незалежно від статі як невід'ємного елементу соціального й економічного прогресу, розвитку і демократії.

Завдяки активності жінок та значному впливу на розвиток суспільства жіночого руху, його інтелектуальному потенціалу, а також, як відповідь на соціальні потреби часу і необхідність тих змін, що відбувалися в країні та у світі, йде творення державно-правових механізмів утвердження гендерної рівності. Так, в Україні у 1996 р. створено Комітет у справах жінок, материнства і дитинства при Президентові України, Міністерство у справах сім'ї і молоді України, яке у 1999 р. реорганізоване у Державний комітет у справах сім'ї і молоді, а згодом у 2000 р. – Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму. У структурі Міністерств праці та соціального захисту і охорони здоров'я працюють відділи і управління, що займаються проблемами статусу жінок, сім'ї і дітей.

Відповідно до Національного плану дій щодо покращення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності в суспільстві на 2001–2005 роки та Спеціальної сесії Генеральної асамблеї ООН «Жінки у 2000 році: рівність між чоловіками і жінками, розвиток і світ у ХХІ столітті» Держкомітет молодіжної політики, спорту і туризму спільно з Національною радою жінок України у жовтні 2001 р. провели у Києві II Всеукраїнський конгрес жінок. На конгресі була зроблена спроба виробити стратегію дій, спрямовану на покращення становища жінок, створення однакових для жінок і чоловіків можливостей щодо їх участі у політичному, соціальному, економічному і культурному житті, залучення жінок до ухвалення рішень на всіх рівнях влади, консолідація жіночого руху в Україні тощо.

29 травня 2001 р. до Верховної ради України було подано проект «Про державні гарантії прав і можливостей чоловіків і жінок», у якому представлені механізми сучасного комплексного розв'язання проблем, інтересів чоловіків і жінок, розкрито правові норми подолання дискримінаційного ставлення до будь-якої статі та ін.

Більше того, у червні 2004 р. відбулися парламентські слухання «Становище жінок в Україні: реалії і перспективи», які, на жаль, завершилися безрезультатно.

Верховна Рада України все ж прийняла постанову «Про Рекомендації парламентських слухань «Становище жінок в Україні: реалії та перспективи», в якій йшлося про посилення роботи щодо

вирішення в Україні гендерних проблем, прискорення прийняття закону щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків з урахуванням у ньому вимог і рекомендацій ООН, Ради Європи та інших міжнародних організацій та розробку Національної програми дій на період до 2015 р. щодо забезпечення гендерної рівності у суспільстві.

Однак, незважаючи на детальне закріплення в міжнародно-правових документах та національному законодавстві принципу гендерної рівності, сьогоднішня ситуація в Україні залишається складною і неоднозначною. Розпад адміністративно-командної системи, зменшення попиту на робочу силу, скорочення числа робочих місць при одночасному формуванні ринку праці для багатьох жінок загострили проблему участі у суспільному виробництві. Ця ситуація об'єктивно сприяє дискримінації жінок, більшій ймовірності жіночого безробіття, виштовхуванню значної її частини в сферу домашнього господарства, змушуючи їх погоджуватися на будь-які умови праці в тіньовому секторі економіки, нерідко шукати місця роботи за кордоном. Використовуючи складну економічну ситуацію в країні та правову недосконалість захисту громадян українським жінкам пропонується працевлаштування за кордоном, де вони нерідко зазнають жорстокої експлуатації: у них відбирають документи, контролюють їх пересування та використовують боргову залежність як інструмент для тиску і контролю за ними тощо. Найяскравіше ці негативні явища простежуються на теренах західноукраїнського регіону.

Не варто забувати, що творення гендерної культури потребує урахування її усталених і мінливих компонентів. Україна, як держава, де четверту частину населення становлять національні меншини, має відповідну гендерну різноманітність. Звісно, ця різноманітність значною мірою впливає на всі сфери соціального життя. Розуміння жіночості й мужності є різним у різних етнічних груп, релігійних конфесій та поколінь. Впродовж життя в процесі гендерної соціалізації особистість засвоює культурні зразки, включається у соціальні механізми і формує їх відповідно до розуміння свого призначення.

Концепція гендерної рівності між чоловіками і жінками означає рівність прав, обов'язків і можливостей в усіх сферах життя і стає умовою успішного розвитку суспільства. Користь рівності представників обох статей у керівництві визначають два аргументи:

– справедливості, який базується на парламентській системі репрезентативної демократії. Становлячи більше половини населення, жінки мають право становити більше половини владних органів. Суспільство, у якому жінки не становлять частину політичної системи, не може вважатися справедливим суспільством.

– ефективності, який базується на ідеї, що жінки є людським ресурсом у суспільстві й саме жінки можуть принести в політику інший досвід.

Ці аргументи: справедливості і ефективності – складають два аспекти демократії. Отже, влада для того, щоб вважатися справді демократичною, повинна базуватися на справедливості й ефективності, а також досвіді як чоловіків, так і жінок¹⁹.

Доцільним нагадати, що до 1990 року гендерна рівність в СРСР забезпечувалася своєрідним квотуванням, що сприяло досить високому відсотку жінок, які обіймали керівні посади. Так, у Верховній Раді України було 36% жінок, у місцевих радах – 50%. Однак, вони фактично не відігравали вирішальної ролі в прийнятті тих чи інших рішень, що готував керівний центр, місця для представників якого завжди були зарезервовані²⁰.

На виборах 1994 р. до парламенту було обрано всього 17 жінок (4%). Після виборів 1998 р. жінки становили 8% від загальної кількості депутатів. Здавалося б зовні, що ситуація змінилася на краще.

У виступі на Міжнародній конференції «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє» тодішня голова Державного комітету України у справах сім'ї та молоді В. Довженко заявила, що «на Саміті Тисячоліття (вересень 2000 року) главами держав-учасниць було визначено шість основних загальнолюдських цінностей, які повинні бути в центрі уваги всіх країн світу. Серед них найважливішою є рівність жінок і чоловіків. Досягнення гендерної рівності, втілення її в систему суспільних відносин, в усі сфери соціального життя, здійснення на її основі миротворчості й миробудівництва, належного громадського й державного управління – це потужний резерв до прогресу, здобутків, відтворення ресурсного потенціалу держави. І лише від українців залежить, чи зможуть вони належним чином використати цей потенціал»²¹.

Результати виборів 2002 р. внесли деякі корективи: до парламенту обрано лише 21 жінку: в мажоритарних округах – 8 жінок (3,6%); за партійними списками – 15 жінок (6,7%)²². Останні вибори у порівнянні з попередніми дещо змінили пріоритети на користь українського жіноцтва. До парламенту обрано 39 жінок (8,6%), зокрема: від партії регіонів – 14, Блоку Юлії Тимошенко – 12, блоку «Наша Україна» – 8, Комуністичної партії України – 3, Соціалістичної партії України – 2.

Варто нагадати, що згідно з рекомендаціями Комісії ООН щодо поліпшення становища жінок (1990 р.) затверджено, що лише 30-відсоткове представництво жінок у політичних інститутах виявляє собою «критичну масу», яка дозволить жінкам впливати на політичні, економічні та соціальні процеси.

Світовий досвід свідчить, що сьогодні необхідно запровадження квоти, яка є правовою формою коригування гендерної збалансованості у суспільстві, упорядкування системи гендерної демократії, паритетного представництва в органах влади тощо.

Закріплення в законах мінімальних меж паритетності – співвідношення представництва жінок та чоловіків у державних структурах – нині є засобом пресування політичного часу. Адже це є правовими засадами гендерної демократії, досягнення рівності у відносинах між статями у суспільстві.

З боку гендерної перспективи, найбільш наближений та доступний рівень управління для жінок – органи місцевого самоврядування. Чим нижчий рівень органів влади, тим вони доступніші для жінок. Так, в обласних радах жінки становлять менше п'ятої частини керівників, у районних радах – трохи більше третини, у сільських і селищних радах – більше 40%.

Значне відчуження жінки від системи прийняття рішень сьогодні є логічним результатом попереднього розвитку суспільства. У свідомості населення досить стійкою залишилася тенденція, що укорінювалася впродовж століть: пов'язувати «чоловіче» з культурним, а «жіноче» – з природним началом, виконання чоловіком загально цивілізованих функцій, а жінкою – дітородної, тобто відтворення людської природи. Витіснення жінки із системи влади історично можна вважати своєрідною формою політичного насильства, утвердженням маскулинного способу владарювання і мислення.

Входження жінок на рівні з чоловіками до сучасної системи влади, яка формується на цивілізованих, набутих світовим співтовариством засадах, потребує і відповідного рівня політико-правових знань. Для цього доцільним є створення шкіл лідерства, зокрема жіночого, правових, політичних й гендерних центрів, які поступово починають діяти в Україні.

Освіта – запорука індивідуальних досягнень особистості й розвитку суспільства в цілому. Непересічне значення має право людини незалежно від статі на одержання освіти, що є одним з основних прав людини і тут не повинно бути ніякої дискримінації. Розвиток суспільства, його соціостатева стратифікація і зміни у взаєминах між людьми різної статі завжди знаходили своє втілення у практиці освіти, у навчанні і вихованні підростаючого покоління, у т.ч. у соціалізації дітей за ознакою статі. Історія статей та їх взаємодії на різних етапах розвитку суспільства, проблема соціально-педагогічного конструювання статі, взаємозв'язок і вплив зазначених процесів на загальну картину людства – це соціальне тло становлення гендерної педагогіки.

Українська система освіти перебуває на шляху оновлення, вища – входження у Болонський процес, що зумовлює впровадження нових її форм.

Практика одержання освіти потребує вдосконалення її у гендерному вимірі. Дівчата нерідко не мають можливості повністю виявити свої здібності після закінчення школи, оскільки вибір подальшої освіти пов'язаний з певними труднощами: традиційний підхід до жінки, коли сімейні обов'язки майже повністю лягають на жіночі плечі, що унеможлиблює нормальне навчання. Та й у навчальних програмах і підручниках подекуди панує традиційний образ жінки. До того ж керівні посади в системі спеціальної середньої та вищої освіти обіймають здебільшого чоловіки, які й впливають на викладання у традиційному руслі. Отже, уся система освіти в умовах глобалізації потребує насичення гендерною культурою, усім, що сприяє рівноправності жіночої і чоловічої статей в усіх сферах життя.

Для нормального функціонування у суспільстві як жінка, так і чоловік повинні опанувати гендерною культурою відповідного суспільства. Загалом, гендерна культура – це сукупність суспільних цінностей, які склалися в тому чи іншому суспільстві, відшліфовувалися суспільством у перебігу його історії і їй повинен підпорядковуватися кожен індивід, дотримуючись норм щодо чоловіка та жінки.

Трансформація суспільства на гендерних принципах дасть ще один потужний поштовх для якісних змін у суспільстві в цілому.

Без сумніву, сьогодні саме освіта обумовлює розвиток цивілізованого суспільства. Завтрашній день України значною мірою визначатиметься тим, яку освіту сьогодні здобуває населення. Отже, саме освіта в Україні має стати поштовхом до програмування гендерних змін у суспільстві, виховуючи нову егалітарну культуру, гендерне світобачення, сприяючи розвитку паритетної демократії.

¹ Гидденс Э. Социология. – М., 1999. – С. 665.

² Кобилянська О. Дещо про ідею жіночого руху. – Коломия, 1894. – С. 10.

³ Гендерні аспекти державної служби. – К., 2002. – С. 213.

⁴ Чухим Н., Скорик М. Гендерні дослідження в Україні: які ж перспективи? // http://gender/ntu-kpi.kiev.ua/web_ukr/bibo/article_15.html

⁵ Грабовська І. Проблеми і перспективи жінки у сучасній українській політиці // Сучасність. – 2001. – № 6. – С. 55.

⁶ Конституція України. – К., 1999. – С. 10.

⁷ Конвенція о ликвидации всех форм расовой дискриминации // Вешняков А.А. Избирательные стандарты в международном праве и их реализация в законодательстве Российской Федерации. – М., 1997. – С. 138.

⁸ Пекінська платформа дій // <http://www.ozis/kn/ua/ppd/html>

- ⁹ Цивільний кодекс України // Основні чинні кодекси і закони України. – К., 2003. – С. 897-935.
- ¹⁰ Кримінальний кодекс України // Основні чинні кодекси і закони України. – К., 2003. – С. 346-402.
- ¹¹ Кодекс про шлюб та сім'ю // Основні чинні кодекси і закони України. – К., 2003. – С. 740-755.
- ¹² Закон України «Про освіту», Закон України «Про вищу освіту» // Основні чинні кодекси і закони України. – К., 2003. – С. 533-584.
- ¹³ Закон України «Про пенсійне забезпечення» // Основні чинні кодекси і закони України. – К., 2003. – С. 609-621.
- ¹⁴ Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» // Основні чинні кодекси і закони України. – К., 2003. – С. 806-809.
- ¹⁵ Закон України «Про охорону праці» // Основні чинні кодекси і закони України. – К., 2003. – С. 878-885.
- ¹⁶ Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» // Основні чинні кодекси і закони України. – К., 2003. – С. 585-594.
- ¹⁷ Дармограй Н. Культура державотворення в Україні: гендерний аспект // Статистика України. – 2002. – № 1. – С. 31.
- ¹⁸ Богачевська М. Український жіночий рух з перспективи сторіччя // Віднова. Культура. Суспільство. Політика. – Літо–осінь 1984, рік I (1). – С. 15.
- ¹⁹ Стратегії змін для досягнення гендерної рівності у місцевому самоврядуванні. – К., 2003. – С. 13.
- ²⁰ Гендерний аналіз українського суспільства. ПРООН. – К., 1999. – С. 61.
- ²¹ Виступ голови Державного комітету України у справах сім'ї та молоді Довженко В. «Управління Гендерними процесами в Україні та шляхи його вдосконалення» // Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: Матеріали Другої Міжнародної науково-практичної конференції. – Україна, Київ, 5–6 липня 2002 р. – С. 14-18.
- ²² Мельник Т. Вибори 2002: Гендерний аналіз: Доповідь // Матеріали міжнародної конференції «Гендерний погляд на вибори 2002». – Київ, 17–18 травня 2002 р. – К., 2002. – С. 21.